

JERZY HAUZIŃSKI

AP SŁUPSK

**AL-AFSZIN – NA ILE ZDRAJCA? O PARTYKULARYZMIE
POLITYCZNYM W KALIFACIE
WCZESNYCH ABBASYDÓW RAZ JESZCZE**

Istnieje, jak dotychczas, pewna ilość ustaleń dotyczących postaci sławnego woźdza kalifa Al-Mutasima, Al-Afszina, nazywanego niekiedy „Turkiem”, jego kariery na dworze Abbasydów i przyczyn upadku. Jedno z pierwszych ujęć tej postaci w środowisku środkowoazjatyckiego iranizmu dał w *A Literary History of Persia* (vol. I) Edward G. Browne¹. W nurcie antyarabskich i antymuzułmańskich wystąpień przypadających na II i III stulecie ery islamu umiejscowił Al-Afszina Gholam K. Sadighi². W swoich pracach wspomina go najwybitniejszy, jak dotąd, rosyjski badacz dziejów muzułmańskiego średniowiecza (zwłaszcza Azji Centralnej), Wasilij W. Bartold (1869-1930)³. Rolę Al-Afszina w tłumieniu ruchu Babaka (w opracowaniach polskojęzycznych zwykle: Babek) i jego churramitów naświetlił azerbejdżański (radziecki) arabista i historyk Zija M. Bunijatow⁴, zaś Bertold Spuler i Clifford E. Bosworth pisali o nim z pozycji dziejów wczesnośredniowiecznego Iranu⁵. Uczony radziecki Numan N. Negmatow w mistrzowski sposób ukazał dawne dzieje krainy Ustruszana (także: Uszrusana, Ustruszana), tłumacząc przejście jej struktur państwowych na zasadzie kontynuacji od starożytności do średniowiecza⁶. O Ustrusza-

¹ E.G. Browne, *A Literary History of Persia*, vol. I: *From the Earliest Times until Firdawsí*, Cambridge 1902, s. 330-336.

² G.H. Sadighi, *Les mouvements religieux iraniens au IIe et IIIe siècles de l'hégire*, Paris 1938, s. 287-305.

³ V.V. Barthold, *Turkiestan down to the Mongol invasion*, London 1968 (3. ed.), s. 202, 210-211, por. tegoż, art. *Afshin*, [w:] *Enzyklopaedie des Islām*, vol. I: *A-D*, Leiden-Leipzig 1913, s. 188.

⁴ Z. Bunijatow, *Azerbajdżan w VII- IX ww.*, Baku 1965, s. 257-267, 270-283.

⁵ B. Spuler, *Iran in früh-islamischer Zeit*, Wiesbaden 1952, s. 62-63, 65-67, 140; C.E. Bosworth, *The Tāhirids and Saffārids*, [w:] *Cambridge History of Iran*, vol. IV: *From the Arab invasion to the Saljuqs*, Cambridge 1975, s. 96-98, 100; R. Mottahadeh, *The 'Abbāsīd Caliphate in Iran*, tamże, s. 75-76. Zob. także art. Afšīn [C.E. Bosworth], [w:] *Encyclopedia Iranica*, ed. E. Yarshater, vol. I, London-Boston 1982.

⁶ N.N. Negmatow, *Ustruszana w dżiewnosti i ranniem sredniewiekowie*, Stalinabad 1957.

nie wspominał krótko Guy Le Strange⁷, zaś radziecki (tadżycki) badacz Bobodzan Gafurow opowiedział się za poprawnością nazwy Usruszana⁸. Kraina ta przylega od południa do rozległego zakola Syr-darii i, w przybliżeniu, rozpościera się od Samarkandy do Chudżandu (Chodżent). Rzeka Syr-daria jest więc północną granicą Usruszany.

„Afszin” to dawny tytuł książąt Usruszany. Tak określony został przez arabskiego historyka Al-Jakubiego pewien Ghurak, wódz środkowoazjatycki, w traktacie zawartym ze zdobywcą Transoksanii Kutaibą Ibn Muslimem w zapisie: „Ichszid Sughdu, Afszin Samarkandy”⁹. Termin ten jest zarabizowaną formą średnioperskiego piszin, awestyjskie pinsinah, imienia własnego o niepewnej etymologii. W przedmuzułmańskiej tradycji irańskiej jest to imię wnuka kajanidzkiego króla Kawada¹⁰.

W średniowiecznym piśmiennictwie arabsko-muzułmańskim najślawniejszy z afszinów, Hajdar Ibn Kawus zaliczany jest najczęściej do „Turków”, bo tak ogólnie określa się żołnierzy w służbie kalifów pochodzących spoza wschodnich rubieży kalifatu¹¹. Manierę nazywania najemnych wojowników w służbie Abbasydów mianem tak zwanych Turków wyjaśnia trafnie M.A. Shaban: „Należy bez wątpienia stwierdzić, że jest to najbardziej bałamutna definicja, która sprowokowała wielu uczonych by rozprawiać *ad nauseam* nad całkowicie chybną interpretacją dla następnego okresu, podczas którego przypisują oni bezpodstawnie wszystkie wydarzenia dominacji tureckiej. W rzeczywistości ogromna większość tych oddziałów nie była z Turków. Często podkreśla się, że źródła arabskie używają terminu Turek w bardzo luźnym znaczeniu. I tak Heftalicy są traktowani jako Turcy, tak samo jak ludy Gurganu, Chwarizmu i Sistanu. Rzeczywiście, pominiawszy Sogdyjczyków, źródła arabskie określają wszystkie ludy nie podlegające imperium Sasanidów jako Turków”¹². Al-Afszin nie odczuwał przynależności do tej grupy, jak powiedziano wieloetnicznej zbieraniny, rekrutowanej z niewolników¹³. Sam był człowiekiem wolnym, wywodzącym się ze starej arystokracji, zaś ten jego status uznał kalif, mianując go emirem w jego ojczystej domenie.

⁷ G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930 (ed. 1. 1905), s. 474-476; hasło: Usrūshana, *Encyclopedia of Islam* (wyd. II), vol. X: T-U, 2000 [J.H. Kramers].

⁸ B. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, przekł. S. Michalski, Warszawa 1978, s. 298. Lectio „Ustrushana” zostało wprowadzone do *Istorija tadżikskiego naroda*, opr. B. Gafurow, A.M. Belenicki, vol. II, cz. 1, Moskwa 1964. Zob. indeks, s. 487.

⁹ Al-Ya’qūbī, *Ta’rikh*, ed. M.T. Houtsma jako *Historiae*, vol. II, Leiden 1883, s. 344. O tym tytule zob. V.I. Abajew, *Sriednieazjatskij političieskij termin afšin*, Wiestnik Drenw’ey Istorii 1959, fasc. 2, s. 112-116; zob. także C.E. Bosworth, G. Clauson, *Al-x-wārazmi on the Peoples of Central Asia*, IRAS 1965, s. 7-8.

¹⁰ C.E. Bosworth, art. *Afšin*, [w:] *Encyclopaedia Iranica...*, t. I.

¹¹ M.A. Shaban, *Islamic History. A New Interpretation*, t. II: AD.750-1055 (A.H. 132-448), Cambridge 1976, s. 63.

¹² Zob. tamże.

¹³ E.M. Wright, *Bābak of Badhdh and al-Afshīn during the Years 816-841 A.D.: Symbols of Iranian Persistence against Islamic Penetration in North Iran*, *The Muslim World XXXVIII*, 1948, s. 124-131; zob. także E. Herzfeld, *Geschichte der Samarra*, vol. VI: *Die Ausgrabungen von Samarra. Forschungen zur Islamische Kunst II*, Hamburg 1948, s. 149, przyp. 3.

Mimo iż niektórzy irańscy i tureccy rządcy Mawarannahru (Transoksania) i dalszych terytoriów Azji Środkowej uznali podczas panowania kalifa Al-Mahdiego (775-785) nadrzędność kalifatu¹⁴, to sytuacja polityczna tych krain nie była jasna. Związek tych ziem z państwem Abbasydów pozostawał ciągle bardzo luźny i, jak wskazują późniejsze wydarzenia, został zerwany. Wnosimy o tym z faktu, że za rządów Haruna ar-Raszida w 178 h./794-95 Al-Fadl Ibn Jahja Barmaki powołał wyprawę do Transoksanii i zmusił do uległości panującego tam afszina, którego imię występuje w formie Charachana¹⁵. Dalsze ekspedycje były wysyłane do Ustruszany przez Al-Mamuna, kiedy był on namiestnikiem Marwu, gdy zaś został kalifem Kawus, syn afszina Charachany, który wcześniej podporządkował się Al-Fadlowi Ibn Jahji, wypowiedział posłuszeństwo Arabom. Wkrótce po przybyciu ze wschodu do Bagdadu Al-Mamuna (202 h./817-18 lub 204 h./819-20) wznowione zostały walki w obrębie panującego rodu Ustruszany. Hajdar, syn Kawusa, znany później w otoczeniu kalifów jako Al-Afszin, musiał uciekać do Churasanu, później zaś znalazł się na dworze kalifów w Bagdadzie i tu rozpoczęła się jego właściwa kariera. W 207 h./822 był on przewodnikiem ekspedycji Arabów dowodzonej przez Ahmada Ibn Abi Chalida, prowadząc ją do Ustruszany, ponieważ żołnierze kalifa nie znali dobrze drogi. Ojciec Hajdara, Kawus poddał się sam i wyruszył w podróż do Bagdadu. Wówczas przyjął ostatecznie islam, gdyż odtąd wymieniany jest jako zależny rządca tej prowincji. Przypuszczalnie niedługo potem zakończył życie, a po nim nastąpił jako „Al-Afszin” lub emir Ustruszany Hajdar. Al-Afszin, w tym wypadku Hajdar, przyjąwszy islam rozpoczął swoją karierę w otoczeniu Abbasydów jako dowódca straży brata Al-Mamuna, Abu Ishaka Muhammada, przyszłego kalifa Al-Mutasima, wówczas namiestnika Egiptu. Po przybyciu do Egiptu na przełomie 830/831 (zu’l-kada 215) Al-Afszin został początkowo skierowany jako namiestnik do Al-Barki, a wkrótce potem polecono mu stłumić wystąpienia Koptów i zbuntowanych Beduinów federacji Banu Mudlidż w okolicach Aleksandrii i Delta. Na okres ten przypada przypisywane mu również utworzenie gwardii Al-Mutasima, tzw. Al-Maghariba, Arabów i pomniejszych grup etnicznych z pustynnych obszarów Dolnego Egiptu¹⁶.

Właściwa kariera Al-Afszina w otoczeniu kalifa rozpoczęła się wraz z mianowaniem go głównodowodzącym armią kalifatu w walkach przeciwko groźnemu buntownikowi, Babakowi, przewodzącemu antymuzułmańskiemu ruchowi churramitów (al-churramijja). Początki tego ruchu, w którym wystąpiły silnie akcenty społeczne, przypadają jeszcze na koniec panowania Haruna ar-Raszida (przed 809 r.). Szybko

¹⁴ R. Mottahedeh, *The ‘Abbāsid Caliphate in Iran...*, s. 67; zob. W. Barthold, *Turkiestan down...*, s. 209-210.

¹⁵ At-Tabarī, *Muhammad b. Jarīr, Tārīkh al Rusul wa al-Mulūk*, ed. M.J. de Goeje et al., jako *Annales quos scripsit Abu Djafar III*, Leiden 1879, s. 631; przekł. ang., *The History of al-Tabarī*, t. XXX: *The ‘Abbāsid Caliphate in Equilibrium*, translated and annotated by C.E. Bosworth, Albany, N.Y. 1987, s. 143 (zob. tam forma od: Khārākhrah (?)).

¹⁶ Al-Kīndī, Abū ‘Umar Muhammad b. Yūsuf, *Kitāb al-wulāt wa kitāb al-quḍāt*, ed. R. Guest jako *Governors and Judges of Egypt*, GMS XIX, Leiden and London 1912, s. 189-192; Tabarī, III, s. 1105, przekł., *The History of al-Tabarī*, vol. XXXII: *The Reunification of the ‘Abbāsid Caliphate*, Albany, N.Y. 1987, s. 188 (przekł. C.E. Bosworth).

ogarnął on prowincję Arran (dzisiejsza Republika Azerbejdżan), Azerbejdżan (Perski) i prowincję Dżibal (dziś środkowa i południowa część Iranu Zachodniego). Według szczegółowej relacji At-Tabariego, Al-Mutasim mianował Al-Afszina namiestnikiem prowincji Dżibal i głównodowodzącym siłami skierowanymi przeciwko Babakowi w dżumada II 220 h./czerwiec 835¹⁷. Środkami militarnymi, a także drogą tajnej dyplomacji Al-Afszin zdławił ten ruch, w ramadanie 222 h./sierpień 837 zdobył główną kwaterę Babaka, twierdzę Al-Bazz i pojmał niebezpiecznego buntownika. Było to apogeum kariery Al-Afszina, którego kalif Al-Mutasim wyróżnił honorowymi szatami i cennymi darami. Do dotychczasowych lenn wojskowych dołączył mu jeszcze namiestnictwo nad Sindem. Nie wiemy, czy Al-Afszin utrzymał Usruszanę jako dzielnicę swoją i swoich przodków ani też, czy pośrednio nią zarządzał. Los Usruszany nie był mu jednak obcy, gdyż wiadomo, że posyłał tam nagromadzone w służbie kalifa i inną drogą bogactwa.

Po zwycięstwie nad Babakiem, 223 h./838 Hajdar Ibn Kawus, czyli Al-Afszin wziął udział w anatolijskiej kampanii Al-Mutasima, idąc w awangardzie armii kalifatu. Zaatakował on główne siły bizantyńskie pod wodzą cesarza Teofila, rozbił je i zmusił do ucieczki. Z jego udziałem 22 lipca 838 Arabowie zdobyli miasto Amorion (Amorium)¹⁸. Na tę okoliczność poeta Husajn Ibn ad-Dahhak al-Bahili ułożył kasydę, w której sławi waleczność Al-Afszina. Utwór ten zamieścił At-Tabari, kasyda zaś zaczyna się od słów: „Wspomagany przez Boga [mowa o kalifie Al-Mutasimie – J.H.] umocnił potęgę – Abu Hasana [Al-Afszin – J.H.] bardziej trwale, aniżeli kolumna Idamu”¹⁹.

Stawszy się drugim człowiekiem zaraz po „księciu wiernych”, abbasydzkim imamie-kalifie, Hajdar Ibn Kawus wywołał zawiść innych dowódców, a zwłaszcza podległego mu Araba Udżajfa Ibn Anbasa, który wspólnie z bratankiem kalifa Al-Mutasima, Abbasem Ibn Mamunem i grupą innych wodzów zorganizował spisek w celu zabicia kalifa i Al-Afszina. Spisek jednak nie powiódł się. Kalif wydał Abbasa Al-Afszinowi, który zagłodził go w więzieniu. Udżajf Ibn Anbasa dokonał żywota w więzieniu, gdzie prawdopodobnie został skrycie zgładzony. Al-Mutasim kazał zlikwidować wszystkie żony i dzieci swego bratanka. Wpływy Al-Afszina sięgnęły wówczas zenitu, lecz już po dwóch latach nastąpił jego upadek²⁰.

Pierwsze symptomy nieufności kalifa Al-Mutasima w stosunku do Al-Afszina miały pojawić się wraz ze sprawą jednego z podkomendnych naczelnego wodza ka-

¹⁷ Tabari, III, s. 1170 nn., przekł., *The History of al-Tabarī*, vol. XXXIII: *Storm and Stress along the Northern Frontiers of the ‘Abbāsid Caliphate. The Caliphate of Al-Mu’tasim A.D. 833-842/A.H. 218-227...*, s. 14 nn. Zob. także Z. Bunijatow, *Azerbajdżan w VII-IX ww....*, s. 257 nn.

¹⁸ Z. Bunijatow, *Azerbajdżan w VII-IX ww....*, s. 275. Tabari, *The History...*, t. XXXIII, s. 119: “the twenty-fourth of Sha’bān (July 21, 838)”.

¹⁹ Zob. Tabari, III, s. 1256, przekł. C.E. Bosworth, s. 120 (tamże, objaśnienie C.E. Boswortha: al-ma’sum, by God, i.e., al-Mu’tasim. Uczony ten odczytuje występujący tu toponim inaczej niż jego poprzednicy jako Idam (nie koraniczny Iran, por. LXXXIX. 7-8 i opierając się na *Słowniku geograficznym* Jakuta (Mu’dżam) wskazuje na górę w Arabii Wschodniej, wznoszącą się pomiędzy Al-Janamą i Zarijją (Dariyya), tamże, przyp. 336).

²⁰ G.H. Sadighi, *Les mouvements...*, s. 294-304, E. Herzfeld, *Geschichte der Samarra...*, s. 147-150.

lifatu i jego powinowatego, Minkadžura al-Uszrusani (Uszruszani)²¹. Kiedy Al-Afszin udał się z wziętym do niewoli Babakiem do Samarra, ówczesnej stolicy Abbasydów, namiestnictwo Azerbejdżanu powierzył Minkadżurowi. At-Tabari wśród wydarzeń 224 r.h. (23 XI 838-12 XI 839) odnotował: „W tym to roku Minkadżur al-Uszrusani, krewniak Al-Afszina, podniósł bunt w Azerbejdżanie”²² zajmwszy dawną kwatery Babaka, Minkadżur „zagarnął znaczną kwotę pieniędzy, które przywłaszczył sobie wówczas tak, iżby o tym nie wiedział ani Al-Afszin, ani Al-Mutasim”²³. O przywłaszczeniu sobie takiego skarbu przez Minkadżura doniósł kalifowi naczelnik urzędu pocztowy i wywiadu dla prowincji Azerbejdżan, Abd Allah Ibn Abd ar-Rahman²⁴. Zmuszony przez kalifa do złożenia wyjaśnień, Minkadżur zaprzeczył doniesieniu Abd Allaha Ibn Abd ar-Rahmana i postanowił na własną rękę go wyeliminować. Jednakże Abd Allah odwołał się do pomocy ludności miasta Ardabil, która zdążyła już zaznać opresji ze strony Minkadżura. W tej sytuacji zbuntowany namiestnik rozpoczął walkę z ludźmi z Ardabilu. At-Tabari relacjonuje dalej: „Wiadomości o tym doszły do Al-Mutasima, który skutkiem tego rozkazał Al-Afszinowi posłać człowieka, który by usunął Minkadżura z urzędu, przeto Al-Afszin posłał jednego ze swych wodzów ze znacznym wojskiem. Kiedy Minkadżur o tym usłyszał, wypowiedział jawnie posłuszeństwo, zebrał wokół siebie włóczęgów i abnegatów (as-sa’alik), i opuścił Ardabil. Wódz Al-Afszina dostrzegł go i natarł na niego, i Minkadżur został zmuszony do ucieczki. Dotarł do jednej z twierdz Azerbejdżanu, co została zburzona przez Babaka, miejsca bardzo dobrego do obrony (położonego) na nieprzystępnej górze”²⁵. Arabski dziejopis podaje, że Minkadżur przeciwstawił się samemu wytrawnemu wodzowi wojsk abbasydzkich Budze (Bugha) al-Kabirowi, lecz po pewnym czasie zaniechał oporu w zamian za list żelazny (*aman*), który miał mu gwarantować bezpieczeństwo²⁶. Udał się do Samarra, gdzie jednak na rozkaz kalifa został uwięziony. W kontekście tych wydarzeń At-Tabari jednoznacznie orzeka: „Al-Afszin utracił wtedy zaufanie kalifa w związku ze sprawą Minkadżura”²⁷.

Nieco inaczej sprawę przedstawia późniejszy od At-Tabariego historyk i autor głośnej pracy geograficznej Al-Jakubi. Pod 224 r.h. zapisał on: „W [tymże roku] w Warsanie²⁸ podniósł bunt Muhammad Ibn Ubajd Allah al-Warsani i przeciwko niemu Al-Afszin wyekspediował Minkadżura, który był emirem wojska [w sile] dwudziestu tysięcy i zastępował Al-Afszina w Azerbejdżanie”²⁹. Jednak kalif wyba-

²¹ Al-Ya’qūbī, *Ta’rīkh*, ed. M.T. Houtsma..., s. 579 w dziele tym nazywany Minkadżūr al-Farghānī i wuj syna Al-Afszina (ze strony matki).

²² Profesor C.E. Bosworth podaje jego imię w przekładzie własnym At-Tabariego, zob. *The History of al-Tabarī* (vol. XXXIII) w formie: Minkajūr al-Ushrūsani, zob. indeks, s. 235.

²³ Tabari, III, s. 1301, przekł., s. 175, zob. E. Herzfeld, *Geschichte der Samarra...*, s. 144.

²⁴ Tabari, III, s. 1301, przekł., s. 175-176.

²⁵ Zob. wyżej: Z. Bunijatow, *Azerbajdżan w VII-IX ww...*, s. 273.

²⁶ Tabari, III, s. 1301, przekł., s. 176.

²⁷ Tabari, III, s. 1302, przekł., s. 176.

²⁸ Tamże; Bosworth: “I.e., for allegedly inciting Minkajūr to rebellion”, przyp. 497, Tabari, przekł., s. 176.

²⁹ Warthān – miasto na południowym brzegu Araksu, na granicy między Mukanem i Arranem, na północ od Barzandu. Zob. G. Le Strange, *The Lands...*, s. 176-177.

czył Al-Warsaniemu jego winę, dał mu list żelazny i rozkazał wstrzymać prowadzone przeciwko niemu operacje wojenne, lecz Minkadżur nie podporządkował się woli Al-Mutasima. W powierzonej sobie wcześniej prowincji, tj. Azerbejdżanie „oderwał się [od kalifatu] i, połączywszy się ze zwolennikami Babaka, poszedł na Warsan i zabił [tam] Muhammada Ibn Ubajd Allaha al-Warsani i niektórych wiernych władcy [tj. kalifowi] ludzi”³⁰. Kalif Al-Mutasim zobowiązał Al-Afszina do ujęcia nielojalnego namiestnika. Przeciwko Minkadżurowi wysłano armię pod wodzą Abu as-Sadża Diwdada, a w tym czasie władze kalifatu zorientowały się, że Minkadżur wystąpił przeciwko „władcy wiernych” właśnie za namową Al-Afszina. Dlatego też kalif miał zalecić w stosunku do zwolenników Minkadżura umiar, a nawet symulowanie przychylności dla nich³¹. Ostatecznie, jak już powiedziano, Minkadżur po desperackim oporze poddał się siłom kalifatu i został sprowadzony do Samarra. Już w więzieniu złożył wyjaśnienia obciążające Al-Afszina o podburzanie go do wystąpienia przeciwko władzy najwyższej³². Kierując się tym nurtem oskarżeń, piszący u schyłku XII w. Michał Syryjczyk, jakobicki patriarcha Antiochii (w latach 1166-1199), podał w swojej *Kronice*, że Minkadżur (forma: Mangšour, Man[g]šour) wyznał kalifowi, iż Afszin (tutaj Aphšin) nakłonił go do buntu³³.

Bezpośrednią przyczyną nagłego odsunięcia Al-Afszina od władzy i aresztowania go był donos rywalizującego z nim namiestnika Churasanu Abd Allaha Ibn Tahira. Jak wiadomo, Ibn Tahir był jednym z pierwszych w dziejach islamu namiestników abbasydzkich, który zmierzał do utworzenia państwa dynastycznego (Tahirydzi), jedynie formalnie związanego z kalifatem, co też się przejściowo Tahirydom powiodło³⁴. Jednakże jako lojalny wobec kalifów gubernator przekazał Al-Mutasimowi, że Al-Afszin śle karawany z ogromnymi bogactwami zdobytymi i zawłaszczonymi podczas wojny z Babakiem oraz pochodzącymi z grabieży podległych sobie prowincji. Doszło do tego pomówienie o tajne konszachty Al-Afszina ze zbuntowanym ispahbadem („województwo”) Tabaristanu, Mazjarem Ibn Karinem (224 h./839)³⁵. Przyjmuje się, że Al-Afszin w tajemnicy zachęcał Mazjara do oporu. Miał on przy tym nadzieję, że Abd Allah Ibn Tahir w wyniku niepowodzenia walk z Mazjarem zostanie pozbawiony namiestnictwa, które przejdzie w jego – Al-Afszina ręce, jednakże, jak podkreśla C.E. Bosworth, wystąpienie Mazjara zostało stłumione i sytuacja Al-Afszina stała się w tym momencie niezwykle trudna³⁶.

³⁰ Al-Ya’qūbī, *Ta’rīkh...*, II, s. 580-581; zob. al-Balādhurī, *Abū al-Hasan Ahmad b. Yahyā, Futūh al-buldān*, ed. M.J. de Goeje jako *Liber expugnationis regionum*, Leiden 1866, s. 329.

³¹ Al-Ya’qūbī, *Ta’rīkh...*, s. 583.

³² Tamże, s. 584; zob. A.S. Tritton, *Sidelights on Muslim History*, BSOAS, XXI/3, 1958, s. 465.

³³ *Chronique de Michel Le Syrien*, Patriarche Jacobite d’Antioche (1166-1199), éditée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot, vol. III, cz. 2, Paris 1906, s. 102.

³⁴ Zob. Mongi Kaabi, *Les Tāhirides au Hīrāsān et en Iraq (IIIième H./ IXième J.C.)*, t. I-II, Tunis 1983; C.E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, New York-Columbia UP 1996, s. 168-169; B. Składanek, *Historia Persji*, t. II: *Od najazdu Arabów do końca XV wieku*, Warszawa 2003, s. 108-110, 113-119; J. Hauziński, *Irańskie intermezzo. Dzieje Persji w średniowieczu (VII – koniec XV w.)*, Toruń 2008, s. 87-89.

³⁵ Zob. R. Mottahedeh, *The ‘Abbāsīd Caliphate in Iran...*, s. 76.

³⁶ Zob. C.E. Bosworth, *Afšhūn*, [w:] *Encyclopedia Iranica...*

Mało wiarygodna wydaje się wersja przytoczona przez piszącego przeszło czterysta lat później perskiego dziejopisa Ibn Isfandiyara (zm. po 1216 r.). Według niego Mazjar miał wyjawić Abd Allah Ibn Tahirowi: „Wiedz, że ja sam, jak też Afszin Hajdar Ibn Kawus i Babak przez długi czas porozumiewaliśmy się pomiędzy sobą i ostatecznie postanowiliśmy odebrać cesarstwo Arabom, odnowić je i uczynić takim, jakim było za Chusrawa. Wczoraj, w pewnym miejscu przybył do mnie posłaniec Afszina i coś wyszeptał mi do ucha. »A co takiego?« – spytał Abd Allah Ibn Tahir – »On przywiózł mi przesłanie (postanowienie) Afšhina o działaniach, mających polegać na tym, że takiego to dnia, o wyznaczonej porze on zabije Al-Mutasima i jego synów – Haruna al-Wasika i Jafara al-Mutawakkila«³⁷.

Relacja ta zawiera reminiscencje dawnych oskarżeń znajdujących się w historycznej literaturze arabskiej i perskiej, być może także częściowo w tradycji ustnej. Z relacji bliskiego tym wydarzeniom At-Tabariego wynika, że Al-Afszin odrzucał zarzuty o zmowę z Mazjarem i utrzymywał, że prowadząc korespondencję z ispahbadem Tabaristanu pragnął przyciągnąć na swoją stronę Mazjara i wydać go władzy państwowej, ażeby samemu zdobyć tym większe zaufanie kalifa³⁸. Można jednak założyć, że Al-Afszinowi nie zależało na szybkim rozbiciu rebelii Mazjara, tak jak nie spieszył się z pokonaniem Babaka. Hamująco na szybkość działań armii Al-Afszina wpływały względy strategiczno-taktyczne, korzyści własne i wspomniana rywalizacja z Tahirydami.

Jak już powiedziano, awanse i uprzywilejowana pozycja Al-Afszina przysporzyły mu w naturalny sposób licznych wrogów. Zaliczali się do nich z pewnością Tahirydzi, którzy uważali go za konkurenta do ziem w Churasanie. Spalony dla władz abbasydzkich buntownik Mazjar Ibn Karin próbował się natomiast posłużyć osobą Al-Afszina jako swoim rzekomym współnikiem w akcji przeciwko kalifatowi. Wykorzystał tutaj fakt negocjacyjnych zabiegów Al-Afszina, usiłującego doprowadzić Mazjara do uległości, o ile nie kapitulacji względem kalifatu. Jego oskarżenia zostały później uznane za dowody, chociaż to nie uratowało tabaristańskiego dynasty. Al-Afszin został pomówiony w końcu o ordynarną namowę, jakoby zachęcał Mazjara do zamachu na kalifa Al-Mutasima. Pewne przekazy mówią, że Al-Afszin rozważał też możliwość otrucia panującego kalifa³⁹. Gdzie indziej oskarża się go, że przywłaszczył sobie znaczną sumę kosztowności, z którymi chciał jakoby zbiec do Usruszany, najpierw na północny Kaukaz, a następnie przez ziemie Chazarów. Wszystkie te oskarżenia, w zasadzie dość znacznie się różniące, mogą sugerować, iż stał się ofiarą wpływowej koterii dworskiej wokół kalifa, która zamierzała go wyeliminować. Chociaż z dostępnych źródeł nie dowiemy się, czy sam spiskował przeciwko Al-Mustasimowi, czy też wrogowie bezpodstawnie go oskarżyli, to jednak dostrzec można w jego polityce dążenie do uzyskania jakiejś niezależności od kalifatu.

³⁷ Ibn Isfandiyār, *Muhammad b. al-Hasan. Ta'riḫ-i Tabaristān*, GMS II, Leiden-London 1905, s. 155 (w przekładzie na rosyjski Z. Bunijatowa, *Azerbajdżan w VII-LX wv...*, s. 282. Praca Ibn Isfandijara w wydaniu E.G. Browne jest w zbiorach polskich niedostępna).

³⁸ Tabari, III, 1312, przekł., s. 191.

³⁹ Zob. Tabari, III, s. 1306, przekł., s. 182-183.

W klimacie intryg wrogów Al-Afszin został wezwany do Samarra w charakterze obwinionego. Odnośnie do jego procesu i charakteru oskarżeń najbardziej wiarygodne informacje uzyskujemy od At-Tabariego⁴⁰. Przeciwnicy Al-Afszina pragnęli wykazać, że dopuścił się zdrady stanu, ale przede wszystkim, że odszedł od islamu, czyli stał się apostatą. Tak w jednym, jak i w drugim przypadku groziła mu kara śmierci. Sam proces przeprowadzono w tajemnicy w pałacu kalifa⁴¹. Oskarżycielem był świeżo mianowany wezyr Muhammad Ibn az-Zajjat. Zdołał on zgromadzić wielu świadków i pseudoświadków, którzy mieli udowodnić swoje oskarżenie. Jako pierwszych wezwano dwóch mężczyzn ubranych w łachmany, którzy obnażyli plecy ze śladami chłosty. Według At-Tabariego Ibn az-Zajjat zapytał Afszina: „Znasz tych mężczyzn? na co ten odpowiedział. Tak, jeden jest muezzinem, drugi imamem. Każdy z nich dostał na mój rozkaz tysiąc batów, ponieważ miałem umowę z miejscowymi emirami, że pozwolę ludziom wyznawać własną religię, zaś ci dwaj mężowie weszli do pogańskiej świątyni, stracili posążki bożków i zamienili ją w meczet. Dlatego też ukarałem każdego tysiącem batów”⁴².

Prowadzący proces wezyr Muhammad Ibn az-Zajjat, oskarżając Al-Afszina o pogaństwo zapytał: „Czy to prawda, że posiadasz księgę ozdobioną złotem i klejnotami, w satynowej oprawie, która zawiera bluźnierstwa przeciwko Bogu?” Al-Afszin wyjaśnił, że jest to perska księga mądrości, którą odziedziczył po ojcu. Przyjął z niej to, co było mądre i słuszne, a resztę zignorował, a zwracając się do oskarżającego go wezyra powiedział: „Przecież u ciebie w domu znajduje się *Kalila i Dimna*, jest tam też *Księga Mazdaka*”⁴³, przy czym kontekst arabskiej frazy pozwala przyjąć, że w przypadku obydwu tytułów chodzi o bajki.

Kolejnym świadkiem był kapłan magów, Mobad. Oskarżał Al-Afszina o jedzenie mięsa uduszonych zwierząt, tzn. zabitych wbrew zasadom rytualnego uboju *halal* oraz o to, że pogardza muzułmańskimi zwyczajami, nigdy bowiem nie goli włosów łonowych i nie jest obrzezany. W tym momencie Al-Afszin wyraził oburzenie, ponieważ Mobad zadeklarował, że zamierza porzucić swoją religię i przyjąć islam. Al-Afszin zapytał, jak można brać takiego człowieka na świadka: „Czy między twoim domem a moim były jakieś sekretne drzwi albo okno, żebyś mógł dojrzeć co ja czynię u siebie na osobności?”⁴⁴. Kiedy Mobad przyznał, że niczego takiego nie było, Afszin krzyknął, że nie należy mu wierzyć i dodał, że we wszystkim okazał się niewiarygodny. Z kolei oskarżał Al-Afszina inny irański notabl, który prawdopodobnie przygotował się lub został przygotowany do swej roli. Swoje wystąpienie

⁴⁰ Zob. Tabari na podstawie słów Haruna b. Isa b. al-Mansur, *Ta'riḫ al-rusul wa-al-mulūk*, III, s. 1308-1311, przekł., s. 185-190.

⁴¹ E. Herzfeld, *Geschichte der Samarra...*, s. 147.

⁴² Tabari, III, s. 1309, przekł., s. 187.

⁴³ Tabari, III, s. 1309, przekł., s. 188. W przypadku Księgi Mazdaka G.H. Sadighi, *Les mouvements...*, s. 295 n. 2, cytuje perskiego uczonego Abbasa Ikbala, że w rzeczywistości nie było to *Kitāb Mazdak*, lecz *Kitāb Marwak* (por. zapis u Tabariego: M.r.w.t.k.). Bosworth dalej wyjaśnia: “Marwak was a legendary person to whom aphorisms and wise sayings were attributed”, zob. przyp. 537 do *The History of al-Tabarī...*, vol. XXXIII, s. 188.

⁴⁴ Tabari, III, s. 1310, przekł., s. 189.

rozpoczął pozornie niewinnym pytaniem: „Jak się do ciebie zwracają ludzie w listach?” Al-Afszin domyślił się, że pytanie jest retorycznym podstępem i odpowiedział przezornie, że tak samo, jak wcześniej do jego ojca i dziadka. Zażądano, żeby to wyjaśnił, ale odmówił. Oskarżyciel zrobił to za niego, mówiąc, że posługiwano się formułą, która w języku używanym w Ustruzanie znaczy: „Do Boga Bogów”, co sugerowało, że Al-Afszin przypisywał sobie moc faraona potępną w Koranie⁴⁵. Deklaracja Al-Afszina, że była to nieszkodliwa tradycja jego ojczyzny, do której był przywiązany, nie przyniosła spodziewanego przezeń skutku.

W dalszej części procesu wystąpił wspomniany tu Mazjar, książę Tabaristanu, będący teraz więźniem Al-Mutasima. Oskarżył on Al-Afszina o pisanie do niego zdrazieckich listów, w których nazywał żołnierzy kalifa psami i muchami. Al-Afszin stanowczo zaprzeczył, wyjaśniając, że jeżeli była między nimi jakaś wymiana korespondencji, to tylko po to, żeby spacyfikować Mazjara i wciągnąć go w pułapkę.

Pod koniec rozprawy najwyższy sędzia kalifatu Ibn Abi Duwad zapytał Al-Afszina, czy jest obrzezany. Były naczelny wódz odpowiedział, że nie jest, a wtedy Ibn Abi Duwad zapytał, dlaczego. Dalej wyjaśnił, że obrzezanie to „uwięczenie wiary muzułmańskiej i oczyszczenie”. Al-Afszin odrzekł na to: „Czyżby w islamie nie było miejsca na strach? Bałem się, że umrę, kiedy odetnę tę część mego ciała”⁴⁶, co nie przekonało oskarżyciela. Ibn Abi Duwad ripostował: „Uklucia włócznie ani cięcia mieczem nie przeszkadzają ci w walce i pozostajesz na polu bitwy, a mówisz, że boisz się odcięcia napletka”⁴⁷. Al-Afszin wyraził opinię, że rana w bitwie to wypadek, który można przeżyć, ale obrzezanie jest samookaleczeniem, które mogłoby zabić. Dodał też, że nie uważa, że niepoddanie się obrzezaniu jest jednoznaczne z odrzuceniem islamu. Gdy wtrącono go do lochu, powiedział współwięźniowi, że pytanie naczelnego sędziego było podstępem, bo gdyby odpowiedział, że nie jest obrzezany zostałby potępiony, gdyby zaś stwierdził, że jest inaczej, kazano by mu to udowodnić i musiałyby się publicznie obnażyć. Wyznał: „Wolałbym umrzeć niż się obnażyć przed tymi ludźmi”⁴⁸.

W tej farsie procesowej Al-Afszin wykazał bezpodstawność oskarżenia, lecz, jak stwierdza Hugh Kennedy, „w takim procesie wyrok może być tylko jeden”⁴⁹. Ibn Abi Duwad oznajmił, że wina została Al-Afszinowi udowodniona i rozkazał Turkowi imieniem Buga (Wól), zwanemu Al-Kabir (Starszy), doprowadzić księcia do więzienia. Założono mu pęto na szyję i wyprowadzono. Istnieją różne wersje dotyczące okoliczności jego śmierci⁵⁰. Z dostępnych relacji wynika, że kalif po uwięzie-

⁴⁵ Tabari, III, s. 1310-1311, przekł., s. 189. Por. islamski kontekst tego oskarżenia, mający wskazywać na aspirowanie faraona do boskości Qur’ān, LXXIX: 24.

⁴⁶ Tabari, III, s. 1312, przekł., s. 192.

⁴⁷ Tabari, III, s. 1313, przekł., s. 192.

⁴⁸ Tabari, l. cit. w przekł. Boswortha: “But this last is something that I would draw upon myself voluntarily, and I am not sure that it might not involve my death”.

⁴⁹ H. Kennedy, *Dwórkalifów. Powstanie i upadek najpotężniejszej dynastii świata muzułmańskiego*, przekł. J.W. Kozłowska i J. Pierzchała, Warszawa 2006, s. 254.

⁵⁰ Ibn al-Athīr, *Al-Kāmil fī at-ta’rīkh*, vol. VI: *Al-Kahira 1301 (= 1883/4)*, s. 366-367. Zob. H. Kennedy, *Dwórkalifów...*

niu Al-Afszina zwlekał początkowo ze straceniem byłego głównego wodza. Choć uznano go winnym zdrady islamu i państwa kalifów, Al-Afszin cieszył się ciągle znacznym prestiżem w kręgach wojskowych a ponadto miał wielu zwolenników tak w stolicy, jak i w prowincjach⁵¹. Jednakże kiedy zmarł, jego ciało wystawiono na widok publiczny powieszono na szubienicy przed bramą pałacu, następnie spalono, a prochy wrzucono do Tygrysu.

Przebieg sprawy Al-Afszina pozwala dojść do wniosku, że jego zawrotna i krótkotrwała kariera na szczytach władzy w kalifacie Abbasydów, na którą zasłużył sobie, tłumiacz groźne rebelle przeciwników kalifackiej władzy, przysporzyła mu, jak już powiedziano, wielu przeciwników. Nie miał też wyraźnego zaplecza politycznego w swoich towarzyszach broni, rzeczywistych lub tak zwanych Turkach, dla których tępoty żywił pogardę. Był jednak oddanym Abbasydom egzekutorem ich militarnych i politycznych decyzji, czego dowiódł tłumiacz ruch churramitów, rebelle Mazjara Ibn Karina, spisek bratanka kalifa Abbasa Ibn al-Mamuna, współdziałającego z Arabem Udżajfem Ibn Anbasa, czy też odnosząc świetne sukcesy w walkach przeciwko Bizancjum i w zdobyciu Amorionu. Pewna niefrasobliwość wobec rytuałów sunnickiego islamu, nie tak dawno wprowadzonych do muzułmańskiej ummy, dlatego jeszcze niezakorzenionych, zwłaszcza wśród neofitów, była tylko pretekstem do oskarżenia go jako islamskiego apostaty. Na podstawie dostępnych relacji źródłowych trudno powiedzieć, czy miał szerszy horyzont polityczny, ale wykazywał zdrowy rozsądek, nie chcąc przez stosowanie nietolerancji religijnej zrażać do abbasydzkich mocodawców świeżo pozyskanych dla islamu irańskich i środkowoazjatyckich książąt. Nie można zakwestionować, że próbował uczynić z Ustruszany bazę na dalszą przyszłość, już poza dworem, w ten sposób przecież postępowali władający Churasanem Tahirydzi. Trudno jednak w ich wypadku, jak też na przykładzie wstępu i upadku Al-Afszina nie widzieć wyraźnej sprzeczności pomiędzy formułą monolitu islamskiego pod egidą abbasydzkich kalifów a faktyczną niezależnością wschodnich członów ich imperium.

Summary

Al-Afshin – a traitor? On political particularism in the Caliphate of early Abbasids once again

The case of Al-Afshin (d. 840/41), the commander-in-chief of the Caliphate army and the governor of western provinces of Iran, is presented in historiography in many different ways. In my opinion, his staggering career and unexpected fall were nothing extraordinary in that period. Al-Afshin, who came from Ustrushana in Central Asia, never forgot about his roots and, while being in the service of the Caliphs, he treated Ustrushana as his own feudal power base. In this matter he was not very different from, for example, Ira-

⁵¹ Z. Bunijatow, *Azerbajdżan w VII-IX ww...*, s. 281.

nian Tahirids, who, having accused him of treason, quickly broke free from Abbasid power, though they nominally still recognized their sovereignty and supremacy. However, the accusations of pagan practices and apostasy from Islam, if their credibility is to be assumed, may point in the case of Al-Afshin to the influence of old local beliefs and religious rituals, as well as to non-Muslim religions (for example to Buddhism). These phenomena were quite common in the Iranian world in the 9th century, in the times of Al-Afshin, and they may indicate relatively superficial quality of Islam in the milieu of non-Arab Muslim proselytes.